

Александар П. Растовић¹
Историјски институт
Београд (Србија)

УДК 327.323.3(497.1)"19"(049.32)
329.15(497.1)"19"(049.32)
323(497.1)"19"(049.32)
Осврћ
Примљен 02/01/2019
Прихваћен 06/01/2019
doi: 10.5937/socpreg52-20087

ДУШАН ЧКРЕБИЋ, КОМИНТЕРНА. БУРНИ ДОГАЂАЈИ И ЊИХОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ ПО СФРЈ И СРБИЈУ

Завод за уџбенике Београд 2018, 264 стр.

Сажетак: Текст представља критички осврт на студију Душана Чкребића, последњег, живог, највишег партијског и државног функционера СФРЈ и Србије о улози Коминтерне, КПЈ и Јосипа Броза Тита у растакању Југославије. Главна ауторова теза је да су основе разбијања Југославије ударене на Четвртом конгресу КПЈ у Дрездену 1928. године, а према директиви Коминтерне. Аутор у књизи износи и своју улогу у покушају државног руководства Србије 1977. године да измени Устав из 1974. године који је аутономне покрајине Косово и Војводину прогласио конситутивним елементима федерације.

Кључне речи: Јосип Броз Тито, Југославија, Коминтерна, Комунистичка партија Југославије, Плава књига, Србија, Устав 1974.

Студија Душана Чкребића, *Коминтерна. Бурни догађаји и њихове последице по СФРЈ и Србију* коју је објавио београдски Завод за уџбенике 2018. године, прворазредно је историјско сведочанство о контроверзном и углавном непријатељском односу и утицају Коминтерне, те најзначајније међународне комунистичке организације према југословенској држави, КПЈ, и Србији пре и током Другог светског рата. С друге стране, ова студија је и изврсна оцена понижавајућег уставно-

¹ sa2069@EUnet.rs

правног положаја Србије у СФРЈ у предвечерје, током и после доношења погубног конфедералног Устава СФРЈ из 1974. године који је представљао погонско гориво и лајт мотив сепаратистичко-шовинистичким снагама друге Југославије за њихов рад на разбијању државе и грађански рат који је букнуо почетком деведесетих година прошлог века. Последња два поглавља ове занимљиве монографије која се односе на српско питање и став Јосипа Броза Тита према Србији и српском народу су у методолошком смислу праве мале научне студије, ауторове опсервације и рекапитулација његових запажања о бурној, и на моменте трагичној судбини српског народа у кратком, али изузетн турбулентном 20. веку.

Животопис Душана Чкребића, аутора ове студије, непосредног учесника неких од најзначајнијих и историјских догађаја седме и осме деценије 20. века, а који су предмет анализе у овој књизи, и последњег живог највишег државног и партијског функционера СФРЈ и Социјалистичке Републике Србије је заиста импозантан и динамичан. Борац трећег крагујевачког батаљона елитне Прве пролетерске бригаде, добровољац на Сремском фронту, студент аеронаутике и дипломирани електроинжењер, политичар који је обављао највише и најодговорније државне и партијске дужности у бившој Југославији и у Србији: председник српске владе и скупштине, председник Србије, али и председник Савеза комуниста Србије, члан најужег партијског руководства Савеза комуниста Југославије, привредник, директор Фабрике соде у Луковцу и председник Привредне коморе Србије. Као носилац највише државне власти у Србији заслужан је за убрзани економски развој земље. За време његовог мандата на челу српске владе, скупштине и државе Србије, отпочета је градња и изградњени су неки од капиталних привредних, националних, школских и здравствених објеката. Основан је Универзитет у Крагујевцу, формиран је Педагошко-технички факултет у Чачку, отворени су ауто-пут Београд–Баточина, канал Дунав–Тиса–Дунав, Сава центар, Сателитска станица Прилике крај Ивањице, мост Смедерево–Ковин, а отпочета је изградња Клиничког центра Београд, Термоелектране „Никола Тесла Б”, Хидроелектране „Ђердап 2”. Коначно, Душан Чкребић је и врстан интелектуалац и писац. И оно што се мало зна. Као председник Председништва Србије, 1984. године одобрио је наставак изградње Храма Светог Саве, највећег сакралног православног светилишта на Балкану. Као политичар и партијски функционер, Чкребић је на српску и југословенску политичку сцену унео манире несвојствене дотадашњем политичко-партијском естаблишменту као што су стручност, знање, мирноћа и достојанственост у изражавању и понашању, неострашћеност и сталоженост, интелектуална супериорност.

Методолошки ова занимљива студија исписана на 264 странице текста садржи ауторов предговор и поговор, и три тематске главе са петнаест поглавља. Централно место ове књиге, по нашем мишљењу, представља ауторова анализа односа и утицаја Коминтерне према југословенској држави. Пратећи антисрпски и антијугословенски пут Коминтерне, Чкребић закључује да је још од 1924. године КПЈ прихватила погубну директиву врховне комунистичке централе из Москве да је Југославија вештачка, версајска и буржоаска творевина у којој Срби угрожавају све југословенске народе, као и да ту творевину треба уништити. Према виђењима Коминтерне, Срби су сматрани хегемонистичким народом који угњетава све остале народе на Балкану. Полазећи од те опасне премисе КПЈ је и прихватила тезу Ко-

минтерне да уместо југословенске државе треба створити нове државе-републике југословенских народа, жртава српске хегемонистичко-окупаторске политике. Једина светла тачка у југословенском комунистичком покрету по Чкребићу је био нетипични српски комуниста Сима Марковић који се противио директиви Коминтерне о разбијању Југославије, напротив сматрајући да југословенска држава треба да опстане (Čkrebić, 2018, str. 22–24).

Круну антијугословенског деловања Коминтерне и КПЈ је, према Чкребићу, представљао Четврти партијски конгрес одржан у Дрездену 1928. године када је донета одлука о неопходности разбијања Југославије и формирања независних република Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе, Албаније, док се спомињала и могућност настанка независне Војводине. Овај конгрес је био и врхунац утицаја Коминтерне на КПЈ и њене подређености Стаљину. Дрезденски конгрес је био својеврсни програмски манифест разбијања Југославије, кога ће се сви њени непријатељи слепо држати закључно са разбијањем југословенске државе седам деценија касније. Тезу да су Четврти конгрес КПЈ и његове одлуке биле антисрпска и антијугословенска Библија, извориште разбијања Југославије износи у својим књигама и др Борисав Јовић, последњи председник председништва СФРЈ. Чкребић је с правом направио историјску паралелу између одлука Дрезденског конгреса о разбијању Југославије са драматичним догађајима из 1991/92. и 2006. године. Потпуно је утемељен његов закључак да је Југославија 2006. престала да постоји по данашњој жељи и настојању Коминтерне.

У другој глави ове књиге издвојили бисмо поглавље у коме аутор детаљно пише о тзв. Мартовским преговорима 1943. године између партизана и Немаца, о размени заробљеника из затвора и концентрационих логора, а који и даље изазивају контроверзне оцене и представљају белу мрљу у домаћој историографији. Коминтерну је о овим преговорима известио Тито тек после њиховог завршетка, иако је Тито имао обичај да о свим важним политичким и војним питањима редовно обавештава Москву, а често и тражи њихово мишљење. Реакције Коминтерне и Стаљина на овај потез била су негативне, посебно предлог немачке стране да дође до директних разговора између Тита и Немаца. Стаљин је оштро критиковао преговоре тражећи од Тита и Врховног штаба детаљно обавештење. Тито и партизанска страна су такође оштро одговорили изражавајући разочарење због сумње Стаљина и Коминтерне у намере НОП-а. Након тога, даља полемика је прекинута, али је остао горак осећај због великог разилажења идеолошких истомислјеника. Чкребић је овде критиковао Тита јер је целу ствар скривао од југословенске јавности, и тек 1978. године јавно, први пут о томе проговорио приликом прославе јубилеја битке на Неретви.

Трећи део Чкребићеве студије се бави анализом судбоносних догађаја који су претходили или били увод у разбијање СФРЈ, а чији је он непосредни учесник и сведок био: уставне промене 1969-74, усвајање конфедералног Устава 1974; *Плава књија* и неуспешно залагање руководства Србије из 1977. године да промени неповољну уставну позицију Србије; недовршени Меморандум САНУ који је представљао научно утемељену дијагнозу неповољног положаја Србије и српског народа у СФРЈ и привредног заостајања у односу на остале југословенске републике, усвајање уставних амандмана 1989. када је Србија повратила свој суверенитет на целокупној територији.

Чкребић износи основну тезу да је намера уставотвораца из 1974. године, а нарочито Кардеља и Бакарића (верних следбеника директива Коминтерне) да се Србија сведе на тзв. ужу Србију, то јест на државу без државности на подручју покрајина, а да се покрајинама да статус република односно држава, у чему су и успели. Иако је део стручне, интелектуалне и политичке јавности био против уставних амандмана и промена, српско либерално руководство предвођено Марком Никезићем и Латинком Перовић или није имало снаге или је сматрало да је уставно-правно изједначавање Србије и покрајина у том тренутку било мање важно питање и није му придавало значај. Према Чкребићу, њихов одговор на највећи изазов тога тренутка није био одговарајући. Према томе, за њега је Устав из 1974. био антисрпски акт донет са циљем да се Србија у дужем временском периоду изнури и онеспособи. Србија је на основу тог устава престала да постоји као целина, и као суверена република, практично је издељена на три дела, односно постала је држава без државности на две трећине своје територије. Сличну тезу да је Устав из 1974. године утро пут за растакање и слабљење Југославије и Србије износио је и академик Чедомир Попов (Попов, 2007, стр. 303).

Аутор је овде изнео занимљиву дилему да ли би федеративна Југославија до те мере била развлашћена и функционално онеспособљена према уставним одредбама из 1974. године да су и неке друге југословенске републике поред Србије у свом саставу имале покрајине, при чему је навео пример Хрватске и залагање Ђуке Цвијића, једног од водећих међуратних хрватских комуниста да се Србима од Глине до Гламоча и од Прњавора до Плашког призна право на самоопредељење до отцепљења, односно право да створе своју аутономију, или да је БиХ на Другом заседању АВНОЈ-а 1943. другачије устројена.

Указујемо и на значај трећег потпоглавља, у оквиру трећег дела књиге, где је аутор аргументовано и исцрпно анализирао један, до сада, мање познати покушај српског руководства из 1977. године да покрене иницијативу за измену Устава СР Србије како би се немогућа и готово понижавајућа уставно-правна позиција Србије изменила. Сам аутор је био иницијатор и непосредни учесник тог важног догађаја чиме овај део књиге добија још више на тежини. Отварању питања ревизије уставно-правне позиције Србије претходило је издавање тзв. *Плаве књиге*, стручне студије чији су аутори били тадашњи најпознатији познаваоци уставно-правне проблематике: проф. др. Најдан Пашић, проф. др. Радослав Ратковић, проф. др. Миодраг Зечевић, а у којој се анализирао уставно-правна позиција Србије након доношења Устава из 1974. године и где су се набрајали конкретни проблеми у свакодневном уставном функционисању Србије. Књига садржи бројне примере противљења и опструкције обе покрајине да Србија остварује своје ионако скромне надлежности које су јој припадале по Уставу из 1974. године. *Плава књига* је требало да послужи као основа за јавна расправу на Председништву Србије о њеном неподношљивом уставно-правном положају.

Иако, како истиче аутор *Плава књига* није доводила у питање или мењала уставну позицију покрајина у оквиру федерације, већ се искључиво залагала да покрајине функционишу као друштвено-политичке заједнице, а не фактички као републике односно самосталне државе, нашла се на страшном удару и жестокој критици покрајинских функционера из Војводине и Косова који су у овој студији

видели покушај Србије да укине покрајине, и афирмише великосрпски пројекат хегемонизма и унитаризма. У осуди су нарочито предњачили Радован Влајковић, Стеван Дороњски, Душан Поповић, Душан Алимпић, Нандор Мајор, Џавид Нимани, Кољ Широка, Фадиљ Хоџа, али и српски функционери Милош Минић, Живан Васиљевић, Душан Ристић, Момчило Дугалић који је чак и затражио партијску одговорност за Драгослава Марковића и Душана Чкребића као иницијатора израде *Плаве књиге* и покретача расправе о уставној позицији Србије и потреби измене Устава. Захваљујући њиховом притиску на Јосипа Броза Тита и тада свемоћног Станета Доланца расправа о промени уставно-правног положаја Србије је насилно прекинута и одложена до 1989. године. За њега је штета што читава ствар око уставних промена није решена 1986. године у директним разговорима које је започео Иван Стамболић, тадашњи председник председништва Србије са Аземом Власијем и Ђорђем Стојшићем, председницима покрајинских комитета СК Косова и Војводине. Ипак, те 1989. године је исправљена историјска неправда учињена Србији 1974. године.

У посебном есеју као саставном делу књиге аутор се осврће на српско национално питање у 20. веку и констатује да је оно изведено из Источног питања, премда за Коминтерну српско питање није постојало као посебно национално питање већ је оно било у служби остваривања права других југословенских народа на самопоређење и отцепљење. Занимљиво је да је Чкребић на страницама своје књиге изразио сагласност са оценама Стојана Новаковића, једног од најумнијих Срба с краја 19. и почетка 20. века да се српски национални интереси могу успешно бранити културом, просветом и науком.

Коначно, Чкребић се осврнуо и на однос Тита према Србији и то кроз форму 13 постављених питања – контроверзи које изазивају утисак о његовом амбивалентном и негативном односу према Србији и српском народу. Набрајамо неке од најкарактеристичнијих: неадекватна заступљеност Србије и њених делегата на Другом заседању АВНОЈА 1943; савезничко бомбардовање Србије 1944; бројна стрељања грађана Србије после ослобођења Београда 1944; масовно страдање српске омладине на Сремском фронту 1945; забрана повратка Срба колониста са Косова и Метохије и Македоније у њихове домове 1945; налогодавна улога у формирању логора на Голом отоку 1948; негативан однос према делу најистакнутијих српских функционера (Ђилас, Нешковић, Пенезић, Ранковић, Коча Поповић, Никезић); противљење да Срби у Хрватској добију аутономију; препуштање рада на изради Устава 1974. Кардељу и Бакарићу; противљење уставним променама у Србији 1977; подршка концепту договорне економије.

Ова књига представља критички, али и самокритички осврт личности која је учествовала у неколико кључних догађаја који су обележиле крај Титове Југославије. Писана јасним језиком, подупрта бројним документима, релевантном литературом и одличним сећањем аутора, поуздано је сведочанство о историјским процесима и догађајима дугог трајања личности и институција које су обележиле настанак, постојање, али и крај друге југословенске државе.

Aleksandar P. Rastović¹
The Institute of History
Belgrade (Serbia)

DUŠAN ČKREBIĆ, THE COMINTERN. TURBULENT EVENTS AND THEIR CONSEQUENCES FOR THE SFRY AND SERBIA

Zavod za udžbenike Beograd, 2018, 264 pg.

(*Translation In Extenso*)

Abstract: The text is a critical review of the study written by Dusan Čkrebić, the last living highest party and state official of the SFRY and Serbia, on the role of the Comintern, the CPY and Josip Broz Tito in the breakdown of Yugoslavia. The author's main thesis is that the foundations of the breakdown of Yugoslavia were laid at the Fourth Congress of the CPY in Dresden in 1928, in line with the Comintern directive. In the book, the author also presents his role in the attempt of the state leadership of Serbia in 1977 to amend the Constitution of 1974, which proclaimed the autonomous provinces of Kosovo and Vojvodina as constitutional elements of the federation.

Keywords: Josip Broz Tito, Yugoslavia, Comintern, Communist Party of Yugoslavia, Blue Book, Serbia, 1974 Constitution.

The study written by Dušan Čkrebić, *The Comintern. Turbulent events and their consequences for the SFRY and Serbia* published by the Serbian State Publisher of Textbooks, Belgrade (Zavod za udžbenike Beograd) in 2018 represents a first-class historical testimony to the controversial and largely hostile attitude and influence of the Comintern, the most important international communist organization, towards the Yugoslav state, the CPY, and Serbia both before and during World War II. On the other hand, this study is also an excellent assessment of the humiliating constitutional and legal position of Serbia in the SFRY immediately before, during and after the adoption of a disastrous confederal Constitution of the SFRY in 1974, acting as fuel and a light motive for the separatist and chauvinist forces of the second Yugoslavia for their work on the disintegration of the state and the civil war that broke out at the beginning of the 1990s. The last two chapters of this interesting monograph, dealing with the Serbian question and attitude of Josip Broz Tito towards Serbia and the Serbian people, in methodological terms represent small scientific studies, author's observations and a recapitulation of his

¹ sa2069@EUnet.rs

insights into the turbulent and, at moments, tragic fate of the Serbian people in the short, but extraordinarily turbulent 20th century.

The biography of Dušan Čkrebić, the author of this study, a direct participant in some of the most significant historical events of the 1970s and 1980s, which are the subject of analysis in this book, and the last living supreme state and party official of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and the Socialist Republic of Serbia is truly impressive and dynamic. A soldier in the third Kragujevac battalion of the elite First Proletarian Brigade, a volunteer on the Srem front, an aeronautics student and a graduate electrical engineer, a politician performing the most important and most responsible state and party duties in the former Yugoslavia and Serbia: the president of the Serbian government and assembly, the President of Serbia, the President of the League of Communists of Serbia, a member of the highest party leadership of the League of Communists of Yugoslavia, a businessman, the director of the soda factory in Lukavac and the President of the Serbian Chamber of Commerce. As the holder of the highest state power in Serbia, he was the one responsible for the rapid economic development of the country. During his tenures as the head of the Serbian government, assembly and the state of Serbia, construction began and some of the capital economic, national, school and health facilities were built. The University of Kragujevac was founded, the Faculty of Pedagogy and Technical Sciences in Čačak was established, the Belgrade-Batočina highway was built, as well as the Danube-Tisa-Danube Channel, the Sava Center, the satellite station Prilike near Ivanjica, the Smederevo-Kovin bridge and the construction of the Clinical Center Belgrade, Thermal Power Plant “Nikola Tesla B” and the Hydroelectric Power Plant “Djerdap 2” began. Finally, Dušan Čkrebić is a true intellectual and a writer. What is little known, as the President of the Presidency of Serbia, in 1984 he approved the continuation of the construction of the Temple of St. Sava, the largest sacral Orthodox sanctuary in the Balkans. As a politician and party official, Čkrebić introduced manners to the Serbian and Yugoslav political scene which were uncharacteristic of the political-party establishment at the time, such as expertise, knowledge, calmness and dignity in expression and behavior, composure, intellectual superiority.

Methodologically, this interesting study printed on 264 text pages contains the author's foreword and afterword, and three thematic sections with fifteen chapters. In our opinion, the central place of this book belongs to the author's analysis of the relationship and influence of the Comintern towards the Yugoslav state. Following the anti-Serbian and anti-Yugoslav path of the Comintern, Čkrebić concludes that, from 1924, the CPY accepted the disastrous directives of the Supreme Communist League from Moscow that Yugoslavia was Versailles' artificial bourgeois creation in which Serbs endangered all Yugoslav nations and that this creation should be destroyed. According to the Comintern, the Serbs were considered a hegemonic nation that oppressed all other peoples in the Balkans. Starting from this dangerous premise, the CPY accepted the Comintern's thesis that, instead of the Yugoslav state, it should create new state-republics of the Yugoslav peoples, victims of the Serbian hegemonic and occupying politics. The only bright spot in the Yugoslav communist movement, according to Čkrebić, belongs to an atypical Serbian communist Sima Marković, who opposed Comintern's directive on the disintegration of Yugoslavia believing, on the contrary, that the Yugoslav state should survive (Čkrebić, 2018, pp. 22-24).

According to Čkrebić, the crown of the anti-Yugoslav action of the Comintern and the CPY was the Fourth Party Congress held in Dresden in 1928, when a decision was made on the necessity of the breakdown Yugoslavia and the formation of independent republics of Croatia, Slovenia, Macedonia, Montenegro, Albania, while also mentioning the possibility of creation of independent Vojvodina. This Congress was also the highlight of the Comintern's influence on the CPY and its subordination to Stalin. The Dresden Congress was a kind of program manifesto of the breakdown of Yugoslavia, which all its enemies blindly followed until the disintegration of the Yugoslav state seven decades later. The thesis that the Fourth Congress of the CPY and its decisions represented an anti-Serbian and anti-Yugoslavian Bible, the source of the destruction of Yugoslavia, was also given by Dr. Borisav Jović, the last president of the Presidency of the SFRY, in his books. Čkrebić rightly made a historical parallel between the decisions of the Dresden Congress on the breakdown of Yugoslavia and the dramatic events of 1991/92 and 2006. His conclusion that Yugoslavia ceased to exist in 2006, in accordance with Comintern's past desire and effort, is fully well-founded.

In the second section of this book, we emphasize the chapter in which the author writes in detail about the so-called March negotiations in 1943, taking place between the Partisans and the Germans about the exchange of prisoners from prisons and concentration camps, which continue to produce controversial assessments and represent a white stain in domestic historiography. The Comintern was notified about the negotiations by Tito only after their completion, although Tito had had the habit of informing Moscow about all important political and military issues regularly, and often asked for their opinion. The Comintern and Stalin's reactions to this move were negative, especially to the German proposal for direct talks between Tito and the Germans. Stalin harshly criticized the negotiations, demanding detailed information from Tito and the Supreme Staff. Tito and the Partisan side also sharply responded by expressing disappointment over Stalin's and the Comintern's suspicions of the National Liberation Movement's intentions. After that, further discussion on the topic was discontinued, but the bitter feeling remained because of the great differences of ideologically like-minded people. Čkrebić here criticized Tito for hiding the whole thing from the Yugoslav public, and only publicly speaking about it for the first time during the celebration of the anniversary of the Battle of Neretva in 1978.

The third part of Čkrebić's study deals with the analysis of fateful events that preceded or were the introduction to the disintegration of the SFRY, whose direct participant and witness he was: constitutional changes from 1969 to 1974, the adoption of the confederal Constitution in 1974; *The Blue Book* and the unsuccessful attempt of the Serbian leadership in 1977 to change the unfavorable constitutional position of Serbia; the unfinished Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts, which presented a scientifically based diagnosis of the disadvantage of Serbia and the Serbian people in the SFRY, and the economic lag in relation to other Yugoslav republics, the adoption of constitutional amendments in 1989 when Serbia regained its sovereignty over the entire territory.

Čkrebić presents the basic thesis that the intention of the constitution-makers from 1974, especially Kardelj and Bakarić (faithful followers of the Comintern directives), was to reduce Serbia to the so-called "narrow Serbia", that is, to a state without statehood in the provinces, and to grant the status of republics to the provinces, in which they succeeded.

Although part of the expert, intellectual and political public was against constitutional amendments and changes, Serbian liberal leadership led by Marko Nikezić and Latinka Perović either did not have the strength or considered that the constitutional and legal equalization of Serbia and the provinces was at that moment a minor issue and did not pay it much attention. According to Čkrebić, their response to the greatest challenge of the moment was not appropriate. Therefore, for him, the 1974 Constitution was an anti-Serbian act adopted with the aim of debilitating and disrupting Serbia over a long period of time. On the basis of that Constitution, Serbia ceased to exist as a whole, as a sovereign republic, it was practically divided in three parts, that is, it became a state without statehood in two thirds of its territory. A similar argument that the Constitution of 1974 paved the way for the dissolution and weakening of Yugoslavia and Serbia was also pointed out by Academician Čedomir Popov (Popov, 2007, p. 303).

The author presented an interesting dilemma on whether federal Yugoslavia would be so scattered and functionally incapacitated by the constitutional provisions of 1974 if some other Yugoslav republics, besides Serbia, had provinces in their composition, citing the example of Croatia and the advocacy of Đuka Cvijić, one of the leading Croatian communists between the two wars, for the Serbs from Glina to Glamoč and from Prnjavor to Plaški to be recognized the right to self-determination and secession, that is, the right to create their autonomy, or that BIH was differently regulated at the Second Session of AVNOJ in 1943.

We also emphasize out the significance of the third subchapter in the third section of the book, where the author argued and thoroughly analyzed one attempt by the Serbian leadership, lesser known until recently, to launch an initiative in 1977 to amend the Constitution of SR Serbia and change the impossible and almost degrading constitutional and legal position of Serbia. The author himself was the initiator and immediate participant in this important event, which makes this part of the book even more important. The issue of the revision of the constitutional and legal position of Serbia was preceded by the issuance of the so-called *Blue Book*, a professional study authored by the most famous connoisseurs of constitutional and legal issues at the time: Prof. Najdan Pašić, Prof. Radoslav Ratković, Prof. Miodrag Zečević, in which the constitutional and legal position of Serbia after the adoption of the 1974 Constitution was analyzed, and where specific problems in the everyday constitutional functioning of Serbia were enumerated. The book contains numerous examples of opposition and obstruction by both provinces that hindered Serbia from exercising its already modest powers under the 1974 Constitution. The *Blue Book* was supposed to serve as the basis for a public debate in the Presidency of Serbia on its unbearable constitutional and legal position.

Although, according to the author, the *Blue Book* did not question or change the constitutional position of the provinces within the federation, but exclusively advocated that the provinces function as socio-political communities, and not actually as republics or independent states, it found itself under terrible scrutiny and a fierce criticism by provincial officials from Vojvodina and Kosovo who saw this study as Serbia's attempt to abolish the provinces and affirm the Greater Serbian project of hegemony and unitarism. The most severe critics were Radovan Vlajković, Stevan Doronjski, Dušan Popović, Dušan Alimpić, Nandor Major, Xhavid Nimani, Kolë Shiroka, Fadil Hoxha, and Serbian officials Miloš Minić, Živan Vasiljević, Dušan Ristić, Momčilo Dugalić, who even requested a

party responsibility for Dragoslav Marković and Dušan Čkrebić as the initiators of the *Blue Book*, the debate on the constitutional position of Serbia and the need to amend the Constitution. Owing to their pressure on Josip Broz Tito and the omnipotent Stane Dolanc, the debate on changing the constitutional and legal position of Serbia was forcibly ended and postponed until 1989. According to him, it is a pity for that the whole thing about constitutional changes was not solved in 1986 in direct talks with Azem Vllasi and Đorđe Stojšić, Presidents of Provincial Committees of SK Kosovo and Vojvodina, initiated by Ivan Stambolić, then President of the Serbian Presidency. However, in 1989, the historical injustice done to Serbia in 1974 was corrected.

In a separate essay, as an integral part of the book, the author discusses the Serbian national question in the 20th century and notes that it was derived from the Eastern question, although, for the Comintern, the Serbian question did not exist as a special national issue, but it was in the service of the realization of the rights of other Yugoslav peoples to self-determination and secession. It is interesting that Čkrebić expressed his agreement with the opinions of Stojan Novaković, one of the most daring Serbs at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, that Serbian national interests can be successfully defended by culture, education and science.

Finally, Čkrebić also referred to Tito's attitude towards Serbia in the form of 13 questions - controversies that give the impression of his attitude towards Serbia and the Serbian people being ambivalent and negative. We list some that are most characteristic: inadequate representation of Serbia and its delegates at the Second Session of AVNOJ in 1943; Allied bombing of Serbia in 1944; numerous executions of Serbian citizens after the liberation of Belgrade in 1944; the massive death of Serbian youth on the Strymian Front in 1945; the ban on the return of Serbian colonists from Kosovo and Metohija and Macedonia to their homes in 1945; ordering the formation of the camp on Goli Otok in 1948; a negative attitude towards the work of the most prominent Serbian officials (Đilas, Nešković, Penezić, Ranković, Koča Popović, Nikezić); opposition that Serbs in Croatia obtain autonomy; assigning the preparation of the Constitution in 1974 to Kardelj and Bakarić; opposition to constitutional changes in Serbia in 1977; supporting the concept of a negotiated economy.

This book represents a critical and self-critical perspective of the person who participated in several key events marking the end of Tito's Yugoslavia. Written in a clear language, supported by numerous documents, relevant literature and an excellent memory of the author, it is a testimony to the long-term historical processes and events, personalities and institutions that marked the origin, existence, but also the end of the second Yugoslav state.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Čkrebić, D. (2018). *Comintern: turbulent events and their consequences for the SFRY and Serbia* Beograd: Zavod za udžbenike [In Serbian]
- Popov, Č. (2007). *Great Serbia: reality and myth*. Sremski Karlovci - Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića [In Serbian]